

УДК 930.2+94(477)(092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-76-84

Костянтин ІВАНГОРОДСЬКИЙ

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>
e-mail: iwakos@ukr.net

ЕТНОЛОГІЧНА СКЛАДОВА МЕТОДОЛОГІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЧНА РЕФЛЕКСІЯ*

Анотація. Мета – проаналізувати етнологічний компонент у теоретично-методологічних підходах М. Грушевського до реконструкції минулого, представлений у сучасних студіях українських учених. **Наукова новизна.** Михайло Грушевський як учений намагався поєднати максимально ефективні методологічні засоби з арсеналу різних гуманітарних дисциплін, зокрема й етнології. Однак сучасним дослідникам його наукової спадщини не вдається гранично чітко визначити специфіку подібних евристичних новацій. Найбільш конструктивним поглядом на теоретично-методологічну модель М. Грушевського сьогодні є її інтерпретація як «етносоціальної». Це засвідчує полідисциплінарний характер його наукової спадщини щодо реконструкції минулого. Загалом, застосування етнологічної складової в дослідженнях можна вважати досить суттєвою особливістю теоретично-методологічних підходів М. Грушевського. Методологічна концепція історика постійно вдосконалювалася впродовж його життя та мала полістильну природу. Треба враховувати, що його історичний наратив творився за канонами кінця XIX ст., але у різні культурні епохи. Звернення до етнології в ширшому контексті видатний історик вважав вагомим доповненням до аналізу суто історичного матеріалу із писемних джерел. Однак етнологічний і соціологічний аспекти методології вченого досі аналізуються побіжно та поверхово.

Висновки. Сучасні українські історики чудово розуміють, що теоретичні та методологічні новації у галузі етнології та соціології, котрі застосовував «Великий історик», істотно вплинули на його дослідницький потенціал. У такому контексті теперішні історики можуть використати досвід М. Грушевського та значно розширити теоретично-методологічний арсенал власних дослідницьких практик. На новітньому етапі найбільш конструктивним поглядом на теоретично-методологічну модель автора ІУР є її інтерпретація як «етносоціальної». Сьогодні етнологічний аспект методології вченого досі аналізується поверхово та тільки починає розроблятися в історичній науці. На жаль, далеко не всі сучасні дослідники, які прагнуть досліджувати методологічні засади концепції М. Грушевського, можуть похвалитися власною високою методологічною культурою. Не менш значною проблемою є й загальний розвиток етнологічної науки в Україні та рівень її рецензії з боку фахівців-істориків.

Ключові слова: М. Грушевський, історіографія, етнологія, соціологія, примордіалізм, інтелектуальна спадщина, методологія, концепція.

Kostiantyn IVANGORODSKY

Doctor of Sciences (History), Professor of Department of History of Ukraine,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>
e-mail: iwakos@ukr.net

THE ETHNOLOGICAL COMPONENT OF MYKHAILO HRUSHEVSKY'S METHODOLOGY: CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHIC REFLECTION

Abstract. The purpose of the article is to analyze the ethno-social component in the theoretical and methodological approaches of M. Hrushevsky to the reconstruction of the past, presented in modern studies of Ukrainian scientists. **The scientific novelty.** Mykhailo Hrushevsky as a scientist tried to combine the most effective methodological tools from the arsenal of various humanitarian disciplines, including ethnology. However, modern researchers of his scientific heritage are unable to define clearly the specifics of such heuristic innovations. Today the most constructive look at M. Hrushevsky's theoretical and methodological model is its interpretation as "ethnosocial". This demonstrates the multidisciplinary nature of his scientific heritage regarding the reconstruction of the past. In general, the use of the ethnological component in research can be considered a rather significant feature of his theoretical and methodological approaches. The historian's methodological concept was constantly improved throughout his life and had a polystylistic nature. It should be taken into account that his historical narrative was created according to the canons of the end of the 19th century, but in different cultural eras. Turning to ethnology in a broader context, the outstanding historian considered a significant addition to the analysis of purely historical material from written sources. However, the ethnological and sociological aspects of the scientist's methodology are still analyzed in a cursory and superficial manner.

Conclusions. Modern Ukrainian historians understand perfectly well that the theoretical and methodological innovations in the field of ethnology and sociology, which were applied by the "Great Historian", significantly influenced his research potential. In this context, current historians can use the experience of M. Hrushevsky and significantly expand the theoretical and methodological arsenal of their own research practices. At the latest stage, the most constructive view

* Статтю підготовлено в межах держбюджетної теми «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій» (номер державної реєстрації 0123U101598).

of the theoretical and methodological model of the author of IUR is its interpretation as "ethno-social". Today, the ethnological aspect of the scientist's methodology is still superficially analyzed and is only beginning to be developed in historical science. Unfortunately, not all modern researchers who seek to explore the methodological foundations of M. Hrushevsky's concept can boast of their own high methodological culture. An equally significant problem is the general development of ethnological science in Ukraine and the level of its reception by historians.

Keywords: *M. Hrushevsky, historiography, ethnology, sociology, primordialism, intellectual heritage, methodology, concept.*

Постановка проблеми. Сучасна українська історіографія цілком слушно прагне до всебічного вивчення творчих лабораторій видатних українських істориків. Чільне місце у цьому процесі, звісно, посідає наукова творчість Михайла Грушевського. Остання переконує будь-якого вдумливого дослідника в тому, що метр української історичної науки володів доволі полісемантичним науковим апаратом, що й зумовило чималу універсальність його методологічних інструментів. Не є відкриттям і прагнення видатного вченого до поєднання максимально ефективних методологічних інструментів із арсеналу відомих на той час гуманітарних дисциплін, зокрема й у царині етнології. Однак сучасним інтерпретаторам наукової спадщини науковця не завжди вдається гранично чітко визначити специфіку подібних евристичних новацій. На новітньому етапі найбільш конструктивним поглядом на теоретично-методологічну модель автора «Історії України-Руси» (IUR) є її інтерпретація як «етносоціальної». Зокрема, це засвідчує полідисциплінарний характер його наукової спадщини щодо реконструкції минулого. Хоча сьогодні якраз етнологічний і соціологічний аспекти методології вченого досі аналізуються побіжно та поверхово.

Етнологічний аспект його наукового доробку тільки починає розроблятися в історичній науці, а в дослідженнях, присвячених вченому, ця проблема або не піднімається зовсім, або згадується фрагментарно. Відтак, продовжуючи аналіз сучасних історіографічних рефлексій щодо теоретично-методологічної специфіки студій М. Грушевського, вважаємо за доцільне та необхідне звернути увагу саме на її «етнологічну» складову, що сприятиме не в останню чергу з'ясуванню відповідного потенціалу подібного підходу для теперішніх етноісторичних студіювань. Враховуючи відсутність подібних інтерпретацій у теперішній історіографічній науці, **метою** пропонованої розвідки є аналіз етнологічної (етносоціальної) компоненти у теоретично-методологічних підходах М. Грушевського до реконструкції минулого, розглянутий у сучасних студіях українських учених.

Виклад основного матеріалу. За часи існування новітньої української історичної науки з'явилося чимало різнопланових опрацювань теоретично-методологічної спадщини М. Грушевського. Водночас очевидно сьогодні є проблема перегляду традиційних пріоритетів у підході до вивчення його постаті, а також пошуку нових методологічних моделей для оновлення як тематичного спектру, так і аналізу теоретичних рефлексій над станом грушевськознавства. В попередній публікації нами вже відзначалася солідна історіографічна традиція дослідження його методології, але одночасно наголошено, що якраз етнологічний і соціологічний її аспекти, як правило, розглядаються побіжно, з огляду на що, варто детальніше проаналізувати сучасну історіографічну рефлексію стосовно саме етнологічної (зокрема, етносоціальної) складової методології Великого Українця [1, с. 19, 28]. У цьому контексті ми солідаризуємося з В. Масненком, що варто, зрештою, з'ясувати, як новаційний потенціал етнології та соціальної антропології вплинув на трансформацію теоретичного оснащення дослідної лабораторії М. Грушевського [2, с. 35]. Фактично етнологічний аспект наукового доробку останнього тільки починає розроблятися в історіографії, а в дослідженнях, присвячених вченому, ця проблема або не піднімається зовсім, або згадується лише фрагментарно [3, с. 99].

Втім спорадично та багато в чому формально «етнологічні» погляди автора IUR розглядали Л. Залізник, І. Сенько, В. Делеган, В. Солошенко, В. Капелюшний, М. Глушко. Звісно, такий підхід доволі слабо наблизив сучасне грушевськознавство до інтерпретації саме етносоціальної компоненти теоретичної моделі «Великого історика». Загалом, застосування етнологічної складової в дослідженнях можна вважати досить суттєвою особливістю його теоретично-методологічних підходів. З огляду на це, – переконаний В. Масненко, – подібна методика не втратила свого значення, адже передбачає залучення світового досвіду, зокрема порівняльно-етнологічного та соціологічного методів [4, с. 217]. Можна вважати вельми показовим той факт, що якісно новий етап розвитку теоретично-методологічних засад української етнології розпочався саме у 1920-х рр. Не менш прикметно, що сучасні фахівці однозначно пов'язують це «з науковою й організаційною діяльністю у сфері етнології М. Грушевського». Водночас вони відзначають, що ця діяльність досі не набула належної оцінки в історіографії, хоча «не буде перебільшенням сказати, що саме із постаттю М. Грушевського пов'язане фактичне реформування етнологічної науки в Україні» [5, с. 156].

На жаль, далеко не всі сучасні дослідники, які прагнуть досліджувати методологічні засади концепції М. Грушевського, можуть похвалитися власною високою методологічною культурою.

Як відомо, сутністю історичного процесу М. Грушевський завжди вважав «зформування народу в окрему національну особину» [6, с. 15], тобто постійно тримався «етносоціальної парадигми». Особливо це стало помітно в емігрантський період його наукової творчості. Водночас, упродовж 1920–30-х рр. у просторі європейської соціогуманітаристики набували виразності методологічні орієнтири, пов'язані зі студіюванням «масової людини» та посиленням соціологізації. Заразом соціологізація історії відкривала нові, більш широкі інструментальні й евристичні можливості для концептуалізації суспільства як певної цілісності, себто створювала нове підґрунтя для холізму. Це підштовхувало автора ІУР до докорінної переробки її конструкції, зокрема, до розширення її тексту, а етнологічна пропозиція нав'язувала вченому дослідницькі практики, скеровані на широке опрацювання нових фактографічних зрізів української історії. Фактично на цьому етапі історик, за спостереженням О. Яся, дедалі більше перетворювався з «критичного» позитивіста з іншими стильовими включеннями на своєрідний тип соціологізуючого історика-емпірика. До того ж соціологічні «експерименти» підштовхували вченого до суттєвого розширення предметної області історичних студій із національної та соціальної царин до етнологічної сфери української минувшини [7, с. 123–124, 146–147].

Звернення до етнології в ширшому контексті видатний історик вважав вагомим доповненням до аналізу суто історичного матеріалу із писемних джерел. Етнологізм сприймався вченим у цьому ракурсі як можливість розширення всієї предметної бази історичних студій. Згідно твердження В. Масненка, у цьому варто вбачати відмінність методи М. Грушевського від підходів більшості дослідників другої половини XIX ст., які й не намагалися знайти внутрішній зв'язок між історією та етнологією [4, с. 205]. Причому етнологічна складова присутня вже в його «Історії України-Руси», де у вступі до першого тому дослідник відзначає формування нової методологічної ситуації в історичних дослідженнях, яка стала реальністю саме завдяки застосуванню етнологічних дисциплін [8, с. 17]. Зрештою, саме завдяки такому методологічному підходу, конкретна схема еволюції українського народу в інтерпретації М. Грушевського «виглядала як складний етносоціальний процес, що включав як об'єднуючі, так і диференціюючі чинники, періоди як сталого автохтонного розвитку, так і міграції» [4, с. 210].

Першим на вказану особливість теоретично-методологічної еволюції М. Грушевського наприкінці 1990-х рр. звернув увагу Л. Зашкільняк, назвавши, як уже відзначалося вище, таку раціоналістичну методологію «етносоціальною». У своїх спробах реконструкції минувшини дослідник постійно прагнув віднайти взаємодію об'єктивного і суб'єктивного чинників в історії. Об'єктивними для нього були природно-соціальні умови (географічні обставини, культурна специфіка народів). Суб'єкти історії – окремі «народи-нації», які складаються під впливом об'єктивних умов. Розвиток народу підпорядковується ідеї загального прогресу людства, хоч він є окремою індивідуальністю, з властивими етнокультурними рисами. Таке трактування взаємин об'єкта і суб'єкта в історії породжує суперечність між етнічно-культурними і соціальними елементами суб'єкту (народу), оскільки вимагає цілісного розуміння самого «народу-нації» як єдиної і незмінної спільності, що не піддається соціальній диференціації. Отже, об'єкт історичного дослідження автор визначав як «етнографічну» соціальну спільність («народ-націю»), увесь зміст еволюції якої проявлявся в культурі, а провідним чинником суспільного розвитку встановлювався етносоціальний. Таким чином, на думку Л. Зашкільняка, культурно-психологічний чинник стає провідним у загальній історії як окремого народу, так і всього людства. Це і сильна, і водночас слабка ланка методологічної системи М. Грушевського. Сильна, бо дає підставу оперти на неї всю конструкцію етносоціального розвитку, а слабка – бо постійно ставить перешкоди при вивченні соціальних, економічних, політичних та інших проблем [9, с. 238–239, 241, 245].

Найбільше суперечності пропонованого великим істориком підходу виявилися в останніх томах ІУР, присвячених процесам формування «модерної» української нації (як «новочасної» етносоціальної спільноти) періоду Національно-визвольної війни середини XVII ст. Зокрема, це полягало у соціальному розмежуванні народу та розбіжності цілей визвольної боротьби. Загалом, М. Грушевському так і не вдалося знайти *modus vivendi* для співіснування етнічної та соціальної спільностей, хоча він припускав, що культурний розвиток неминуче приведе у майбутньому до складання етносоціальної єдності, в якій буде усунуто розбіжності між етнічними і соціальними чинниками. Втім вченому була властива значна увага до теоретичних питань історичного процесу, що дозволило досить докладно обґрунтувати концепцію історії українського народу. У підстави історичного розвитку він поклав етносоціальну спільність – «народ-націю», котра у своїй еволюції в конкретних природно-географічних умовах і у взаємодії з іншими народами створює частину

культури. У суспільних відносинах однаково важливу роль при цьому відіграють економічні, громадські, політичні, правові, релігійні, моральні та інші чинники, котрі у комплексі формують таку етносоціальну спільність, якою є «народ-нація», котра характеризується оригінальністю передусім у сфері суспільної свідомості [9, с. 246, 248].

На наше переконання, інтерпретація такої методології М. Грушевського як «етносоціальної доктрини» виглядає доволі переконливою та конструктивною. В такому ракурсі водночас можна виваженише вести мову й про розуміння дослідником базових етнологічних категорій (етногенез, етнос (народ), нація, національний) у межах конкретних історичних студій. Показово, що етнічні компоненти він розглядав і як необхідну базову складову для національного усвідомлення [10, с. 156], застерігаючи одночасно від «гіпертрофії національного самовеличання і виключности», аби не створити «покоління національних хвалькуватих нарцисів» [11, с. 63]. Разом із тим його концепція етногенезу українців має виразний міждисциплінарний характер, адже він досить продуктивно застосовує чимало наук, крім історії. Зокрема, можна відзначити матеріали з археології, фольклористики, етнології, соціології, антропології, географії, літературознавства для побудови цілісної картини розвитку українського народу та його культури.

Аналізуючи трансформацію загальнотеоретичних побудов М. Грушевського, варто визнати, що вона дозволяла історика обґрунтувати конкретні параметри його історичної концепції, яка все чіткіше набувала етносоціального характеру. Зокрема, згідно твердження В. Масненка, дослідник залучив значний новаційний потенціал етнології та соціальної антропології для вироблення більш продуктивного теоретично-методологічного оснащення своїх історичних студій. До цього спонукав міжнародний досвід і потреба включення української історичної науки у світовий контекст [2, с. 45]. У такому ж ракурсі втрачає гостроту й проблема так званого «етноцентризму Грушевського», який за тогочасних європейських суспільно-політичних обставин просто «не міг бути іншим» у ствердженні української ідентичності [12, с. 790–791]. На той момент у Європі всі гранд-наративи писалися з позицій етноцентризму, а тому, в принципі, всі відповідні моделі національних історій ми цілком правомірно можемо називати «етносоціальними». Одночасно необхідно постійно тримати у полі зору ще й ту обставину, що всі тогочасні етноісторичні (й антропологічні) методологічні засади були примордіалістськими.

Стосовно ж терміну «етносоціальний», то тут також необхідне чітке його етнологічне тлумачення. Передусім, усвідомлення, що до сучасного наукового вжитку воно увійшло через «радянський примордіалізм» (або так звану «теорію етносу») авторства Ю. Бромлея (прикметно, що одним із її adeptів у Львівському університеті був завкафедри історії України та декан істфаку (у 1973–1994 рр.), та завкафедри етнології (у 1990-х рр.), професор С. Макачук). На думку Ю. Бромлея, відповідний феномен виникає, оскільки будь-яка етнічна спільнота для сталості свого існування та нормального розвитку прагне оформитися у вигляді соціальної організації, а поєднання етносу із соціумом веде до утворення етносоціального організму («рід», «плем'я», «народність», «нація») [13]. З огляду на це, необхідна вельми чітка кореляція тих явищ, котрі дослідники вельми часто у довільному контексті позначають прикметниками «етнічний», «соціальний», «етносоціальний», «народний» чи «національний» [14]. На жаль, аналіз розвитку етнологічної думки переконує нас у тому, що в усіх пострадянських історіографіях досі багато в чому її теоретично-методологічний рівень пізнання є по суті продовженням концепцій німецького романтизму кінця XVIII – середини XIX ст., зокрема гердерівських уявлень про «душу» та «дух народу», що іманентно робить «народ»/«етнос» окремим суб'єктом історії [15, с. 25].

Розглядаючи «етносоціальну» специфіку історичної концепції М. Грушевського, необхідно відзначити ту дивну обставину, що у сучасній історіографії відповідної проблематики якраз етнологічний та соціологічний аспекти його методології, як правило, розглядаються побіжно. Загалом, перехід видатного історика на «соціологічні рейки» з 1903 р., «після того, як він засимлював свої паризькі переживання та відповідну лектуру», став історіографічним стереотипом завдяки О. Прицаку [16, с. LIX]. Втім погоджуємося з І. Гиричем – малоімовірно, щоб двомісячне читання лекцій в Парижі зробило з М. Грушевського соціолога, а інтерес до соціології у нього виник не стільки від особистих контактів з французькими вченими, скільки зі знайомства з відповідною літературою [17, с. 161]. Соціологізм, безперечно, мав вплив, але як вірно зауважує Л. Зашкільняк, не варто надавати йому переважаючу роль у світогляді вченого. Присвятивши ж спеціальну статтю школі Е. Дюркгейма, М. Грушевський на закінчення взагалі підкреслив відмінність від неї своїх поглядів на соціальний розвиток [9, с. 244]. Відтак можемо лише підтвердити думку, що український історик запозичував із сучасних теоретичних праць лише ті положення, котрі допомагали йому обґрунтувати власну етноісторичну концепцію.

Упродовж 1920–30-х рр. у світовому науковому просторі все більшої виразності набували методологічні орієнтири, що тією чи іншою мірою тяжіли до соціологізму. Власне соціологізація минушини, що її Е. Трельч назвав «найніжнішим та благородним цвітінням» позитивізму, спричинилася до різних версій соціологічного прочитання і представлення минулого, зокрема до потужного розвитку соціальної й економічної історії. Заразом соціологізація історії відкривала нові, більш широкі інструментальні й евристичні можливості для концептуалізації суспільства як певної цілісності. М. Грушевський сприймав різні соціологічні візії з самобутньої дослідницької перспективи, котра значною мірою визначала та специфікувала як його наукові практики, так і аксіологічні настанови у цій великій предметній області. Передусім, його зацікавлення були пов'язані з побутуванням різноманітних «колективних форм» українського історичного життя. Причому саме «колективістський та еволюційний лейтмотиви утворювали той підмурок, на який спиралися його дослідницькі практики, пов'язані з соціологізацією історії» [7, с. 123–124, 133–134].

Посилення в науковому дискурсі М. Грушевського соціологічного начала супроводжується також зростанням зацікавленості етнологічними дослідженнями. Загалом, післяреволюційний період його наукової творчості, за спостереженням В. Масненка, характеризується зростанням уваги до теоретичних аспектів дослідження історичного процесу. І це закономірно, оскільки вчений намагався посилити теоретичне обґрунтування своєї історичної концепції, здійснити певні корективи у тій її частині, що не витримала перевіркою часом. Одним із принципово важливих питань є його ставлення до можливості виявлення законів соціального розвитку. У цьому сенсі він відмовляється від крайнього детермінізму, якої б природи він не був (економічної, біологічної чи психологічної). У такий спосіб історична закономірність зводилася істориком до визнання концепції певного ритму постійної соціальної еволюції людства [2, с. 37–38; 4, с. 190–191; 18, с. 103–104]. У цьому контексті чималий інтерес мають рецензії М. Грушевського на наукові етнологічні видання, вміщені у пореволюційному часописі «Україна» (зокрема, на праці Й. Бідла, В. Вундта, Дж. Фрейзера, Л. Леві-Брюля, Л. Нідерле, М. Фасмера та ін.).

Таким чином, проблематика еволюції методологічних поглядів М. Грушевського потребує від сучасних дослідників максимально широкої оптики для врахування розвитку європейської науки кінця XIX – початку XX ст., у тому числі й змін парадигм в історіографії цього часу під впливом неоромантичних і неокантіанських ідей. Однак у межах визначення його концептуальної моделі як «етносоціальної» (тобто, як еволюції нації) необхідно значно ґрунтовніше проаналізувати, які саме етнологічні та загалом антропологічні ідеї цього періоду сформували методологічний арсенал вченого. Не в останню чергу варто звернути увагу й на трансформації у суспільно-політичному житті Європи другої половини XIX ст., зокрема на процеси посилення націоналізму й етноцентризму, зумовлені об'єднанням Німеччини, Італії та «колоніальним світоглядом» провідних європейських країн, що мало потужний вплив на стиль мислення вчених у соціогуманітарній сфері. Приміром, зростання ролі географічного детермінізму (від концепції К. Ріттера до дифузійнізму), расової теорії (праці А. Гобіно, Х. Чемберлена, Ж. В. де Ляпужа), концепції психології народів (М. Лацарус, Х. Штейнталь, А. Бастіан, В. Вундт).

Більш глибоких компаративістських студіювань чекають і впливи на творчість М. Грушевського еволюціонізму, представники якого були далеко неоднотайними. Як правило, в українській історіографії до цього підходять поверхово, обмежуючись загальними (до того ж цілковито некоректними) згадками, на кшталт, що він був переважно «еволюціоністом», близьким до ідей Г. Спенсера. Втім це у найменший спосіб звучить дивовижно, враховуючи біологізаторську сутність учення останнього. Не менш контроверсійно стверджує й В. Будз, буцімто великий історик перебував на позиціях дарвінівського еволюціонізму [19, с. 129, 132] (на такій позиції може перебувати винятково біолог, адже Ч. Дарвін ніколи не екстраполював свою теорію на людське суспільство). Для декого може стати неабияким відкриттям той факт, що еволюціонізм у всіх виявах ґрунтувався на методології позитивізму, а перші еволюціоністські ідеї у професійній історіографії демонстрували вже праці Г. Бокля та Ф. де Куланжа. У такому ж контексті необхідно вести мову й про вплив на українського вченого соціологічної школи Дюркгейма, оскільки вона так само ґрунтувалася на методологічних засадах позитивізму О. Конта та еволюціонізму Г. Спенсера. Італійський етнолог У. Б'янкі прямо охарактеризував її як «позитивістський еволюціонізм» [20], а Л. Клейн як «французький варіант еволюціонізму» [21, с. 231]. Отже, твердження, буцімто М. Грушевський від позитивізму перейшов до соціологізму, нічого не змінює щодо його методологічної моделі та потребує корекції.

Натомість він, швидше за все, дотримувався не «соціального дарвінізму» («спенсеріанство»), а якраз класичного (або ж «психологічного») еволюціонізму в етнології (А. Бастіан, Й. Бахофен,

Г. Мейн, Дж. МакЛеннон, Дж. Лаббок, Е. Тайлор, Л. Морган, Дж. Фрейзер та ін.). Проте не менш цікавим було б з'ясування впливу (чи то його відсутність) на погляди українського історика таких «зірок» соціал-дарвінізму в антропології, як Л. Гумплович і Г. Ратценхофер, які були для нього і сучасниками, і співвітчизниками (обидва були громадянами Австро-Угорщини, а перший ще й євреєм). До речі, саме Л. Гумплович увів у науковий обіг термін «етноцентризм», хоча сповідував натуралістичний монізм і вважав расу суто соціокультурним феноменом. Такий ракурс є далеко непересічним, адже в творчості автора ГУР досить помітним є «органіцизм» – тобто, уподібнення людської спільноти природному організму (в Європі цю теорію запровадив В. фон Ріль і вона мала помітний вплив на російських філософів, скажімо, В. Соловйова та Н. Бердяєва, з якої вони висували націоналістичну «русскую (народную) ідею», що існує сьогодні у вигляді концепції «русского міра»). Позитивістський органіцизм, щоправда позбавлений надмірностей суцільного натуралістичного уподібнення суспільства, на думку О. Яся, був взагалі однією зі стрижневих ідей у концептуалізації М. Грушевського [22, с. 583, 611]. Генезу «нації» історик також розглядав як розвиток окремого «соціального організму» [23, с. 198].

Як прихильник еволюційного та стадіального представлення історії він уявляв побутування української людності на авансцені минувшини у вигляді послідовних фаз розвитку: родоплемінні спільноти – народність – народ – нація, хоч зазвичай не формалізував означені періоди і не був послідовним у застосуванні цієї термінології. Поряд із тим, вчений хоч і був переконаний в особному характері української нації, проте розглядав його як результат радше тривалої історичної еволюції, аніж расової відмінності (на його думку, українська нація з расового погляду є змішаною). Саме тому він дуже обережно використовував археологічний і антропологічний матеріал для означення українського фізичного типу згідно з останніми науковими тенденціями, попри те, що піднесення антропології і розвиток археологічних досліджень у другій половині XIX ст. просунули європейські національні проекти ще далі, спонукаючи шукати етнічні антропологічні типи в доісторичних часах [8, с. 63–64; 24, с. 130, 163]. Звісно, потребує уваги й рецепція ним ідей інших німецьких і австро-угорських антропологів, соціологів, філософів, зокрема В. Дільтея, Г. Зіммеля, Ф. Ніцше, М. Вебера. Мало з'ясованим (хоч і часто згадуваним в історіографії) залишається і гіпотетичний вплив неокантіанства, принаймні тієї його частини, що презентована працями В. Віндельбанда та Г. Ріккєрта. Не менш цікавим було б детальніше з'ясування ставлення українського історика до праць французьких і американських науковців його доби у царині етнології – Г. Лебона, Г. де Тарда, Л. Леві-Брюля, Ф. Боаса.

Важливим аспектом аналізу теоретично-методологічної специфіки творчості М. Грушевського має стати і врахування тієї обставини, що в його епоху можна виділити дві генеральні тенденції у розвитку етносоціологічної та антропологічної наук. Якщо у Великобританії, Франції, США домінували переважно ідеї встановлення загальних законів розвитку людства (еволюціонізм, школа Дюркгейма), то в Німеччині, Австро-Угорщині та Російській імперії все більше посилювалися позиції, так би мовити, «локального етноцентризму», з метою пошуку найдавніших етнокультурних (і расових) переваг власного народу (нації). Особливо помітним подібний примордіалізм був у межах німецької наукової традиції, що не могла не впливати на українського вченого (судячи навіть із наявних посилаць у його творах). Насамперед, концепції антропогеографії та дифузійнізму (Р. Вірхоф, А. Бастіан, Ф. Ратцель, Л. Фробеніус, Ф. Гребнер, В. Шмідт), але й теорія міграціонізму, скажімо М. Вагнера.

Доволі швидко подібні ідеї ставали політичними імперативами та «історичними» доводами з пошуку «ісконних територій», встановлення «чистоти раси» та історико-біологічної вишості власного «народу». Показовий приклад у цьому ракурсі має націоналістична теорія «пангерманізму» сумнозвісного німецького археолога Г. Косінні, що була покладена за декілька десятиліть потому в основу нацистської ідеології щодо арійської вишості німців. Однак уже на початку XX ст. український учений чудово розумів, що хоч ця теорія «попала в тон амбіціям німецької суспільності і здобула чимало прихильників», зрештою, «з наукового становища зісталася фантазією» [8, с. 65]. Разом із тим, через імперську ідеологію Росії все більшого поширення в її межах здобували такі поняття, як «дух народу» чи «ісконна земля», а біологізація антропологічних поглядів була домінуючою в межах етнологічної науки. Хоча потрібно відверто визнати, що остання в Російській імперії навіть на початку XX ст. перебувала ще в зародковому стані, зосереджуючись переважно на етнографічних описах. Втім з того часу і дотепер становище і сутність «російської антропології» майже не змінилися. Показово, що вже з кінця 1930-х рр. московська імперська ідеологія, реінкарнована у більшовизмі, досить швидко знищила не лише історичну, але й етнологічну школу Грушевського, що мала всі ознаки та шанси стати одним із найпотужніших європейських наукових осередків.

Істотний вплив на розвиток української етнології мало також заснування видатним істориком низки етнографічних інституцій у межах НТШ [25–26] і ВУАН, Українського соціологічного інституту (основними напрямками діяльності були етнологія та соціальна антропологія), а особливо написання ним кількох визначних праць («Початки громадянства», перший том «Історії української літератури» тощо). Останні містять і чимало новаторських методологічних поглядів (еволюціонізм, дифузійнізм, соціологізм, психологізм, расова теорія), хоча в основі концепції бачимо переважно міцні позитивістські позиції. Важливу роль у запровадженні теоретично-методологічних засад етнології, розроблених М. Грушевським, відіграв і науковий часопис «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», що почав виходити друком 1926 р. у Києві. Фактично це «ознаменувало завершення його наукових досліджень у галузі етнології, про що учений повідомив у вступному слові до першого номеру журналу, висловлюючи радість, що його праця буде продовжена учнями, для яких він залишив настанови» [27, с. 105–106].

Необхідним індикатором для аналізу етнологічної (етносоціальної) складової концепції М. Грушевського є його безпосередній термінологічний апарат щодо якого у сучасній історіографічній традиції також немає однозначного погляду. Загалом, учений дуже негативно ставився до апріорного пізнання, котре вбачав у розмаїтих експериментах прихильників неокантіанства, феноменології та неоромантизму. Саме тому він був вкрай обережним і скептичним стосовно понять-концептів, демонструючи «очевидну нехоть до рефлексій у термінологічній царині» [28, с. 20]. Дослідники все ж відзначають, що його термінологічні уподобання тяжіють переважно до романтичної традиції. Відтак «народ» у нього постає і як «національна індивідуальність» («особина»), і як «етнографічно-культурна одиниця», і як «організм» («органічне ціле»), який взаємодіє, співіснує, змагається на сцені минувшини й сучасності з іншими «національними цілостями», що й складає сутність і, зрештою, розкриває багатоманітний зміст історичного процесу [22, с. 609–610].

Певна аморфність стосовно термінології вченого бентежить і сучасних дослідників його творчості. Відтак у декого на одній сторінці можна побачити цілком протилежні характеристики: «У концепції історії М. Грушевського народ є самодостатнім феноменом, який самостійно діє в історичному процесі», але «М. Грушевський у філософсько-історичних поглядах чітко не формулює визначення народу» [29, с. 100]. З іншого боку, погоджуємося із С. Плохієм, що «хай там як непослідовно чи випадково вживав Грушевський “національну” термінологію, він вірив в історичну тяглість українського народу» [24, с. 293]! Водночас, інтерпретуючи його методологічну модель як «етносоціальну», варто не забувати й про колосальне етносоціальне значення безпосередньо постаті Михайла Сергійовича як видатного будівничого сучасної української нації.

Висновки. Отже, специфіка етнологічної методології в творчості М. Грушевського на сучасному етапі розвитку історіографії поки що перебуває на стадії початкового аналізу. Однак ми можемо впевнено говорити про те, що сучасні українські історики чудово розуміють, що теоретичні та методологічні новації у галузі етнології та соціології, котрі застосовував «Великий історик», істотно вплинули на його дослідницький потенціал. У такому контексті теперішні історики можуть використати досвід М. Грушевського та значно розширити теоретично-методологічний арсенал власних дослідницьких практик. Значною проблемою є й загальний розвиток етнологічної науки в Україні, як і рівень її рецепції з боку фахівців-істориків, для яких у більшості випадків досі більше властивий стихійний примордіалізм і небажання розбиратися ще й тонкощах розвитку цієї галузі пізнання, зокрема й в часи, коли творив М. Грушевський. Однак лише через подолання означених труднощів можна значно глибше охарактеризувати сутність творчої лабораторії Великого Українця.

Список літератури

1. Івангородський К. Теоретично-методологічна концепція Михайла Грушевського в оптиці сучасної історіографії. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2024. № 2. С. 18–32. doi: <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2024-2-18-32>.
2. Масненко В. Трансформація теоретичних засад наукового дискурсу М. С. Грушевського в контексті етнології та соціальної антропології. *Архіви України*. 2016. № 5–6. С. 35–46.
3. Конта Р. Етнологічна наукова спадщина М. Грушевського. *Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження)*: зб. наук. праць. Київ: Міленіум, 2016. С. 98–99.
4. Масненко В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічні і суспільно-політичні виміри української історичної думки 1920-х рр. Київ; Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. 284 с.

5. Капелюшний В., Казакевич Г., Чернишук Н. Українська етнологія у європейському контексті (друга половина XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.). Вінниця: Нілан, 2013. 208 с.
6. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. Київ: Либідь, 1990. 400 с.
7. Ясь О. «Колективний чоловік» на авансцені історії: соціологізація минувшини в дослідницьких практиках М. Грушевського. *Український історичний журнал*. 2014. № 6. С. 123–148.
8. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1. Київ: Наук. думка, 1991. 736 с.
9. Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського. *Україна Модерна*. 1999. Ч. 2–3. С. 233–253.
10. Масненко В. Етнополітична функція української політичної думки у рецепції Михайла Грушевського. *Український історик*. 2002. № 1–4. С. 154–163.
11. Грушевський М. Історія й її соціально-виховуюче значіння. *На порозі нової України: гадки і мрії*. Київ: Друкарня АТ «Петро Барський», 1918. С. 55–70.
12. Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. Київ: Смолоскип, 2016. 840 с.
13. Бромлей Ю. Очерки теории этноса. Москва: Наука, 1983. 412 с.
14. Івангородський К. Співвідношення понять «етнічне», «соціальне», «етносоціальне» та «національне» в теоретичній інтерпретації поняття «етносоціальні процеси». *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2003. Вип. 50. С. 49–53.
15. Івангородський К. Етнічна історія східних слов'ян у сучасній історіографії (український, білоруський і російський дискурси). Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2018. 422 с.
16. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського. В кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1: До початку XI віку. Київ, 1991. С. XL–LXXVI.
17. Гирич І. Знакова стаття Омеляна Прицака. *Україна модерна*. 2007. Ч. 12. С. 149–169.
18. Масненко В. Теоретичні засади досліджень Михайла Грушевського в галузі соціальної антропології й етнології. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського*. Острого: НУ «Острозька академія», 2016. С. 103–105.
19. Будз В. Історичний процес і його виміри в філософії історії Михайла Грушевського. *Сіверянський літопис*. 2000. № 3. С. 129–133.
20. Bianchi U. *Storia dell'etnologia*. Roma: Abete, 1965. 262 p.
21. Клейн Л. История антропологических учений. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2014. 744 с.
22. Ясь О. Монументальний проект великого наративу М. Грушевського у світлі його дослідницьких стратегій. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 565–664.
23. Тельвак В. Михайло Грушевський у Київському університеті (до проблеми формування теоретико-методологічних поглядів). *Український історик*. 2002. № 1–4. С. 186–208.
24. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ: Критика, 2011. 600 с.
25. Глушко М. Михайло Грушевський – ініціатор та організатор етнографічних досліджень в НТШ. *Народознавчі зошити*. 2008. № 1–2. С. 14–20.
26. Конта Р. Грушевський як реформатор Наукового товариства імені Шевченка у Львові: етнологічний аспект. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Історія*. 2017. Вип. 3. С. 30–34.
27. Красніцька Н. Внесок М. С. Грушевського в інтеграцію української етнології у європейський науковий простір 20-х років XX століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2011. Вип. 36. С. 102–108.
28. Ясь О. Михайло Грушевський як історик-концептуаліст (до 150-річчя Наукового товариства імені Шевченка). *Світогляд*. 2023. № 5. С. 16–20.
29. Будз В. Соціально-філософські погляди М. Грушевського: футурологічний аспект. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2003. 160 с.

References

1. Ivangorodsky, K. (2024). Theoretical and methodological concept of Mykhailo Hrushevsky in the optics of contemporary historiography. *Visnyk Cherkaskogo universytetu. Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Historical Sciences]*, 2, 18–32 [in Ukrainian].
2. Masnenko, V. Transformation of the theoretical foundations of the scientific discourse of M. S. Hrushevskyi in the context of ethnology and social anthropology. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 5–6, 35–46 [in Ukrainian].
3. Konta, R. (2016). Ethnological scientific heritage of M. Hrushevskyi. *The phenomenon of Mykhailo Hrushevskyi as a statesman, scientist, and citizen (for the 150th anniversary of his birth)*. Kyiv [in Ukrainian].
4. Masnenko, V. (2000). Historical concepts of M. S. Hrushevsky and V. K. Lypinsky. Methodological and socio-political dimensions of Ukrainian historical thought of the 1920s. Kyiv, Cherkasy [in Ukrainian].
5. Kapelyushnyi, V., Kazakevych, G., Chernyshchuk, N. (2013). Ukrainian ethnology in the European context (second half of the 19th century – 20s of the 20th century). Vinnytsia [in Ukrainian].
6. Hrushevsky, M. (1990). Essay of the History of the Ukrainian people. Kyiv [in Ukrainian].

7. Yas, O. (2014). "Collective man" on the front stage of history: sociologization of the past in the research practices of M. Hrushevskiy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 6, 123–148 [in Ukrainian].
8. Hrushevskiy, M. (1991). History of Ukraine-Rus. Vol. 1. Kyiv [in Ukrainian].
9. Zashkilnyak, L. (1999). Methodological views of Mykhailo Hrushevskiy. *Ukraina Moderna [Modern Ukraine]*, 2–3, 233–253 [in Ukrainian].
10. Masnenko, V. (2002). Ethnopolitical function of Ukrainian political thought in the reception of Mykhailo Hrushevskiy. *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 1–4, 154–163 [in Ukrainian].
11. Hrushevskiy, M. (1918). History and its social and educational significance. *On the threshold of a new Ukraine: expectancy and dreams*, 55–70 [in Ukrainian].
12. Hyrych, I. (2016). Mykhailo Hrushevskiy: constructor of the modern Ukrainian nation. Kyiv [in Ukrainian].
13. Bromley, Y. (1983). Essays on the theory of ethnos. Moscow [in Russian].
14. Ivangorodsky, K. (2003). Correlation of the concepts of "ethnic", "social", "ethnosocial" and "national" in the theoretical interpretation of the concept of "ethnosocial processes". *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya: Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Historical sciences]*, 50, 49–53 [in Ukrainian].
15. Ivangorodsky, K. (2018). The Ethnic History of East Slavs in the contemporary historiography (Ukrainian, Belarusian and Russian discourses). Cherkasy [in Ukrainian].
16. Pritsak, O. (1991). Historiosophy of Mykhailo Hrushevskiy. In: Hrushevskiy, M. History of Ukraine-Rus. Vol. 1. Until the beginning of the 11th century. Kyiv [in Ukrainian].
17. Hyrych, I. (2007). Iconic article of Omelyan Pritsak. *Ukraina Moderna [Modern Ukraine]*, 12, 149–169 [in Ukrainian].
18. Masnenko, V. (2016). Theoretical foundations of Mykhailo Hrushevskiy's research in the field of social anthropology and ethnology. *International scientific conference to the 150th anniversary of M. S. Hrushevskiy. Ostrog*, 103–105 [in Ukrainian].
19. Budz, V. (2000). The historical process and its dimensions in the philosophy of history of Mykhailo Hrushevskiy. *Sivrianskyi litopys [Severyan annals]*, 3, 129–133 [in Ukrainian].
20. Bianchi, U. (1965). Storia dell'ethnologia. Roma: Abete.
21. Klein, L. (2014). History of anthropological scientists. St. Petersburg [in Russian].
22. Yas, O. (2021). The monumental project of M. Hrushevskiy's great narrative in the light of his research strategies. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 22, 565–664 [in Ukrainian].
23. Telvak, V. (2002). Mykhailo Hrushevskiy at Kyiv University (on the problem of formation of theoretical and methodological views). *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 1–4, 186–208 [in Ukrainian].
24. Plokyh, S. (2011). Great redistribution. The unusual story of Mykhailo Hrushevskiy. Kyiv [in Ukrainian].
25. Glushko, M. Mykhailo Hrushevskiy – the initiator and organizer of ethnographic research at the NTSU. *Narodoznavchi zoshyty [Ethnological notebooks]*, 1–2, 14–20 [in Ukrainian].
26. Konta, R. (2017). Hrushevskiy as a reformer of the Shevchenko Scientific Society in Lviv: ethnological aspect. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu. Istoriiia [Bulletin of Kyiv National University. History]*, 3, 30–34 [in Ukrainian].
27. Krasnytska, N. (2011). Contribution of M. S. Hrushevskiy to the integration of Ukrainian ethnology into the European scientific space of the 20s of the 20th centuries. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy [Ethnic history of the peoples of Europe]*, 36, 102–108 [in Ukrainian].
28. Yas, O. (2023). Mykhailo Hrushevskiy as a historian-conceptualist (for the 150th anniversary of the Shevchenko Scientific Society). *Svitohliad [Outlook]*, 5, 16–20 [in Ukrainian].
29. Budz, V. (2003). Social and philosophical views of M. Hrushevskiy: futurological aspect. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.01.2025
Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025

